

30. Надинский П.Н. Л.Н.Толстой в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1948. – 80 с.
31. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 230 с.
32. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 118, л. 1.
33. Там же, д. 215, л. 1.
34. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Ч. 2. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 303 с.
35. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Симферополь: Крымиздат, 1964. – Ч. 3 / Под ред. И.С.Чирвы. – 222 с.
36. Очерки по истории Крыма: В 4 ч. – Симферополь: Крымиздат, 1964 / Под ред. И.С.Чирвы. – Ч. 4. – 307 с.
37. См. подробнее: Непомнящий А.А. "Пока оберегаем и спасаем...": Неизвестные материалы по истории крымоведения в переписке А.И.Маркевича и академика С.Ф.Платонова // Историческое наследие Крыма. – 2006. – №16. – С. 138–165; Непомнящий А.А. "Поки зберігаємо та рятуємо, де можна, але це дуже важко...": Невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А.І.Маркевича та С.Ф.Платова // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 13. – С. 201–227.
38. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 226, л. 1
39. См. подробнее: Ломакін Д.А. Кримська періодична преса 30–50-х рр. ХХ ст. як джерело до біобібліографії П.Н.Надінського // Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення десятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів 31 жовтня – 1 листопада 2008 р. / За ред. М.М.Романюка; Науково-дослідний центр періодики Львівської наук. б-ки ім. В.Стефаника. – Львів, 2008. – С. 425–438.
40. ГААРК, ф. Р-3296, оп. 2, д. 340, л. 1–4.
41. Там же, д. 61–64.

Н.А.Печеніна

Лібералізація українського суспільства в 1953 – на поч. 60-х рр. ХХ ст.

Життя суспільства неможливе без знання свого минулого. Історією люди цікавилися завжди. Але іноді інтерес до власного минулого різко зростає. І відбувається це тоді, коли перед суспільством постають завдання, рішення яких безпосередньо пов'язане з радикальними змінами в ході суспільного розвитку. Саме такий етап і переживає наше суспільство зараз. Звідси і небувалий за багато десятиліть вибух інтересу до недавнього минулого нашої країни. Маловивченою до недавнього часу залишалася проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму. Вона

розглядається як складова процесу демократизації і в сучасних умовах розбудови правової держави залишається актуальною.

Вперше про реабілітацію заговорили після смерті Й.Сталіна у 1953 р., коли в СРСР в цілому та в Україні зокрема розпочалася трансформація соціалізму, що характеризувалася десталінізацією радянського суспільства. Період в історії СРСР з 1956 до 1965 рр. заведено називати "Хрущовською відлигою", оскільки було досягнуто певних успіхів у лібералізації та демократизації радянського суспільства: спостерігалася послаблення компартійних, ідеологічних настанов, активізувалася реабілітація незаконно репресованих громадян, послабилася політика самоізоляції країни, почалася "відлига" в культурному житті. Звичайно, ці зміни не були такими глибокими, радикальними, послідовними, мали часом суперечливий характер. Але вони якщо й не призводили до кардинальних якісних зрушень у радянській системі, то принаймні визначали нові тенденції в її розвитку.

Спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, атмосфера змін, новизни далася взнаки насамперед у духовному житті. Треба зауважити, що у світовій культурі в сер. ХХ ст. спостерігалася інтеграція, прискорена науково-технічною революцією, яка супроводжувалася взаємопроникненням різних культур. Західна культура почала проникати в Україну. З'явилися раніше не доступні книги Сент-Екзюпері, Камю, Кафки, Ремарка, Хемінгуея та інших письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу "Всесвіт", який друкував твори зарубіжних письменників українською мовою. В Україну стали доходити нові віяння у сфері моди, музики, театру та ін. Дедалі частіше з України виїжджали за кордон туристичні групи, творчі колективи та окремі виконавці. Найкращі зразки західної культури сприяли відновленню й зростанню інтересу людей до загально-світових гуманістичних цінностей. Ближче ознайомлення з ними сприяло підвищенню статусу загальногуманістичних цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, під їх впливом у середовищі інтелігенції викристалізувалося, набувало реальних образів критичне ставлення до дійсності, до обмеження творчості межами "соціалістичного реалізму".

Першою ластівкою пробудження стала публікація в червні 1955 р. в "Літературній газеті" статті О.Довженка "Мистецтво живопису і сучасність", у якій містився заклик "розширювати межі соціалістичного реалізму" [3, с. 1]. Заклик знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами і був сприйнятий як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку.

Ще більші надії породив XX з'їзд комуністичної партії, на якому після доповіді М.Хрущова було засуджено культ особи Й.Сталіна й висвітлено грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС. Розвінчання одного з центральних ідолів та спростування деяких догматів того часу породили сумніви, викликали кризу довіри до державної ідеології [5, с. 182]. Крім того, у резолюції XX з'їзду КПРС стверджувалася необхідність розширення прав союзних республік у господарському і культурному будівництві. Політична відлига спричинила нову хвилю "українізації". Знову було порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети "Радянська культура", "Радянська освіта", "Літературна газета" та інші друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вищих навчальних закладів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за культуру України, підносити красу й милозвучність рідного слова. На захист української мови виступили відомі письменники. Дедалі більше уваги стали приділяти збереженню культурної спадщини. Під охорону держави в Україні в ті роки було взято понад 2 тис. визначних пам'яток історії [3, с. 3].

У 50-і рр. відбувається відновлення історичної справедливості: в українську культуру було повернено імена незаслужено забутих та несправедливо репресованих митців, видано та перевидано їх твори.

Реабілітація жертв сталінського терору мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачень суто кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (відновлення в партії і зняття заборони на згадку імені репресованого у пресі і літературі). Реабілітація була публічною і здійснювалася в різних формах: це й згадка у пресі про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину; і видання біографічних або ювілейних статей; і поява імені репресованого в довідниковому виданні, історичній статті або монографії, іноді – публікація біографії колишнього "ворога народу". Своєрідною формою реабілітації була згадка М.С.Хрущовим у доповіді XX з'їзду КПРС "Про культ особи і його наслідки" імен необґрунтовано репресованих.

Практична діяльність з ліквідації наслідків культу особи почалася вже в середині 1953 р. За дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю зайнявся розглядом справ з реабілітації в партійному відношенні комуністів, притягнутих в 30–40-і і на поч. 50-х рр. до партійної і судової відповідальності. У КПК почали поступати заяви від людей, виключених з партій за політичними звинуваченнями, за звинувачення у зв'язку з родичами, арештованими органами НКВС-МДБ. З проханням про

реабілітацію своїх близьких зверталися дружини і діти радянських, партійних, господарських і військових працівників, засуджених в 30–40-і рр. Заяви від репресованих з проханням про відновлення в партії надходили і в ЦК КП України. Вони передавалися в обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому.

Проте фактичної реабілітації в 1953 р. не відбулося: старі методи і стереотипи партійного керівництва все ще залишалися в силі.

У кінці 1953 р. керівництво ЦК КПРС дало завдання правоохоронним органам подати узагальнені матеріали про масові політичні репресії, що відбувалися в країні за часів сталінського режиму. Такий узагальнювальний аналіз було зроблено. 1 лютого 1954 р. М.С.Хрущову подали доповідь, у якій наголошувалося, що в період з 1921 р. за "контрреволюційні злочини" було засуджено 3777380 чоловік (624980 з них засуджено до вищої міри покарання).

У 1954 р. почали повсюдно утворюватися центральні і місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених в 1934–1953 рр. за політичними звинуваченнями. Проте знову реабілітація торкалася лише окремих осіб, зокрема, В.А.Антонова-Овсєєнко, Я.Б.Гамарника, О.В.Косарева, М.В.Криленка, П.П.Постишева, В.Я.Чубаря і ін. Незабаром (у 1955 р.) було реабілітовано М.Н.Демченка, В.П.Затонського, Е.І.Квірінга, С.В.Косіора та інших.

Реабілітувавши цих партійних і державних діячів, керівництво країни здійснило спробу зайнятися переглядом гучних політичних процесів 30–40-х рр. Але навіть сам ініціатор реабілітації М.С.Хрущов внутрішньо ще не був готовий до політичної переоцінки становища у країні і партії в 30-і рр., у тому числі й ідейної боротьби. Більш того, обіймаючи в період правління Сталіна керівні посади в партії (наприклад, до 1949 р. – посада секретаря ЦК КП(б) України), М.Хрущов і сам був безпосередньо причетний до політичних репресій, що відбувалися у країні. Тому в цілому реабілітація стосувалася переважно жертв повоєнного періоду.

Вибіркова реабілітація 1953–1955 рр. розглядалася керівництвом партії єдиним на той час засобом руйнування образу Сталіна, оскільки в принципі ніхто не збирався відрікатися від основних напрямів його політики.

Глибину процесів демократизації можна "виміряти" якістю критики минулого. Адже кожен новий етап суспільного розвитку закономірно починається з оцінки пройденого шляху, з його критичного осмислення. Головною проблемою післясталінського суспільства була проблема відповідальності за злочини минулих років. У 1955 р. вона загалом

зводилася до визначення кола безпосередніх "винуватців" тих або інших неполадок, збоїв, труднощів. Десталінізація слугувала засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів. Проте, підірвавши засади сталінського деспотизму, актив нового керівництва і, що його підтримували, починали серйозну демократизацію самої партії і суспільства.

Процес реабілітації і в цей період відбувався потайки, його не висвітлювали у пресі. Займалися цією проблемою, в основному, Військова Колегія і Комітет партійного контролю при ЦК КПРС. Усього з початку 1954 до лютого 1956 р. Військовою Колегією було реабілітовано 7679 чоловік, КПК відновив в партії 5456 комуністів [1, с. 143], виключених з необґрунтованих політичних звинувачень.

Процеси демократизації суспільства 1954–1955 рр. призвели до того, що лінія на подолання наслідків культу особи без викриття самого суб'єкта культу виявляла свою непослідовність та політичну обмеженість. Гостро ставилося питання про прямого винуватця, про особисту відповідальність за здійснене беззаконня, відхід від норм партійного і державного життя. Отже, необхідністю ставало пряме викриття культу Сталіна.

31 грудня 1955 р. була утворена Комісія для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, та інших радянських людей у період 1935–1940 рр. Розглянуті цією комісією матеріали свідчили про масштаби трагедії, що вибухнула в країні в 30–40-і рр. М.Хрущов запропонував відкрито засудити помилки і зловживання владою Сталіна на першому ж після смерті Сталіна з'їзді партії. В результаті доповідь "Про культ особи і його наслідки" був зачитаний на закритих засіданнях XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Доповідь Хрущова не була глибоко аналітичною: у ній наводилися факти необґрунтованих розправ з відомими партійними і державними діячами, переслідувань їх сімей. Доповідь містила лише заклики до критичного розгляду "помилкових поглядів, пов'язаних з культом особи" [1, с. 165]. Особливе значення мало викриття сталінського трактування поняття "ворог народу" (цей термін давав можливість без вагомих доказів ідейної неправоти людини піддавати репресіям будь-якого, виключаючи можливість ідейної боротьби). Вся відповідальність за репресії була покладена на Сталіна, а його роль у створенні режиму політичного терору розкрита повною мірою. У доповіді засуджувалися репресії, спрямовані, в основному, проти партійних кадрів, проте їх справжні масштаби, як і пряма участь у політичному терорі сподвижників Сталіна, залишилися "в тіні".

Доповідь М.Хрущова подіяла як шоковий грозивий розряд в атмосфері суспільного життя. І саме вона позначила кінець "негласного" періоду боротьби з культом особи. З лютого 1956 р. ця боротьба отримує офіційний політичний статус.

Навесні і влітку 1956 р. найважливішим політичним і соціальним процесом було масове звільнення майже всіх політичних в'язнів з таборів і місць "вічного заслання". Одночасно відбувався такий же масовий і швидкий перегляд і реабілітація більшості загиблих у 1937–1955 рр. в'язнів таборів і в'язниць. Рушилися стіни ГУЛАГу на Колімі, Воркуті, в Карелії, Сибіру, Казахстані, на Уралі, в Молдавії.

Більше 90 спеціальних комісій займалися розглядом справ ув'язнених безпосередньо в таборах або місцях їх поселення. Комісії працювали на місцях декілька місяців, справи ув'язнених розглядалися швидко, для цього частіше всього достатньо було короткої бесіди з самим ув'язненим і ознайомлення з його справою. Вже до кінця 1956 р. з таборів та заслання почали повертатися колишні члени партії і члени сімей загиблих комуністів. Вийшли на волю також в'язні таборів, чиї терміни ув'язнення закінчилися, але яких продовжували незаконно тримати під вартою. Звільнялися безпартійні, помилково звинувачені в "антирадянській діяльності". З таборів поверталися колишні члени партій меншовиків, анархістів, есерів, які знаходилися у в'язницях і заслання по 25–30 років. У цей же період були реабілітовані і всі військовополонені, і так звані "переміщені" особи. Як бачимо, реабілітація насамперед торкалася тих осіб, які дожили до цього часу.

Щодо померлих репресованих, таких, що не дожили до 1956 р., реабілітація проходила недостатньо активно. Не було навіть спроби сказати родичам страчених повну правду. В офіційних повідомленнях про реабілітацію як причина смерті вказувалися вигадані діагнози: "розрив серця", "інфаркт легенів" тощо. А дата смерті замінювалася більш пізньою.

Як правило, реабілітація розстріляних або померлих ув'язнених проводилася тільки за заявою родичів або друзів. За відсутності таких заяв у комісії з реабілітації справи репресованих не розглядалися.

Реабілітаційний процес в Україні в цілому повторював загальносоюзний. Головним критерієм реабілітації залишався політичний, і звинувачення в "буржуазному націоналізмі" й участь в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість публічної реабілітації.

На 1 жовтня 1956 р. обкоми КП України розглянули 1302 апеляції. Було відновлено в партії 668 чоловік, частина справ переглядалася в ЦК КПУ, 155 чоловік з 630 було відновлено в партії [2].

Таким чином, хоча після XX з'їзду КПРС процес реабілітації посилюється, головним критерієм реабілітації залишається політичний. Критика культу особи в цілому ряду моментів залишалася обмеженою і непослідовною, хоча процес реабілітації набуває ширших масштабів. Уже йшлося про всю протизаконну практику масових репресій.

Значна переоцінка ролі Сталіна в історії країни відбулася на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 р.). Новий наступ на культ особи цього разу був відкритим: засоби масової інформації детально сповістили про нього все населення країни. Проте інформація про відповідальність керівництва партії за злочини сталінського періоду продовжувала залежати від політичної кон'юнктури.

На поч. 60-х рр. знов зазвучали вимоги щодо розслідування злочинів минулого і покарання винних. Було переглянуто багато політичних процесів 20–30-х рр. Висновки Комісії при перевірці цих процесів не залишали сумніву в тому, що ці "справи" були логічним продовженням лінії Сталіна на остаточне фізичне і політичне усунення не тільки колишніх опозиціонерів, але і всіх незгодних з офіційною лінією партії, тобто самого Сталіна. Проте М.С.Хрущов недооцінив сили опозиції, і фактично в 1962 р. реабілітація припиняється. Вже з кінця 1962 р. посилюється ідеологічний диктат у духовній сфері, починається масовий послідовний ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка вийшла з-під тотального контролю, придушуються громадські ініціативи "шістдесятників". У суспільному житті, особливо в культурно-ідеологічній сфері, відбувається процес згортання "відлиги". Одночасно в середовищі "шістдесятників" прискорюється процес визначення власних позицій, усе частіше на перший план виходили поставали політичні проблеми. Саме "шістдесятництво" стало інтелектуально-духовним підґрунтям нового етапу руху опору в Україні.

Література

1. "О культе личности и его последствиях". Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С. 128–166.
2. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 31, ч. 1, д. 329, л. 171–174.
3. Баран В., Даниленко В. "Відлига" в культурному житті УРСР на зламі 50–60-х рр. // Історія України. – 2001. – №17 (травень).
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. – К., 1994. – 221 с.
5. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991.